

⁴⁸ *Зубарь В. М., Мещеряков В. Ф.* Вказ. праця, с. 99.

⁴⁹ *Facsar G., Skoflek I., Salamon A.* Op. cit., s. 105.

⁵⁰ *Por. Petru S.* Op. cit., s. Tab. XLVI, 5; XCVI, 30.

⁵¹ *Por. Curk I. M.* Poetovio I. Ljubljana, 1976, Tab. XXXI, 10.

⁵² *Зубар В. М.* Про сарматський елемент у пізньоантичному Херсонесі, с. 44.

Т. О. НАЗАРОВА

Краніологічні матеріали із склепів некрополя Херсонеса

Пропоноване повідомлення присвячене характеристиці нових антропологічних матеріалів, виявлених при розкопках склепів № 4 і 6 на західній ділянці некрополя Херсонеса, які проводилися експедицією Інституту археології АН УРСР і Херсонеського історико-культурного заповідника в 1981 р. На підставі супровідного інвентаря встановлено, що поховання в склепах № 4 здійснювалися з II до VII ст. н. е. *, № 6 — з II до IV ст. н. е. ¹

Збереженість кісткового матеріалу загалом погана: поховальні камери склепів були заповнені затікшою землею, що порушила анатомічний порядок скелетів. Внаслідок цього ми не вимірювали довгі трубчасті кістки і нижні щелепи, оскільки належність їх до того чи іншого кістяка встановити неможливо.

Після реставраційної роботи отримана невелика краніологічна серія, яка складається з 22 черепів (15 чоловічих, 6 жіночих і дитячий). 14 з них виявилися придатними для обмірів (табл. 1). На жаль, у більшості обстежених черепів повністю або частково зруйновані альвеолярні відростки верхніх щелеп, у зв'язку з чим деякі кутові показники не визначалися. Крім того, лише в двох випадках (склеп № 4, поховання 3 і 9) вдалося виміряти діаметри вилиць.

Аналіз статеві-вікового розподілу матеріалу показав, що середня тривалість життя дорослого населення складала 39,3 року у чоловіків і 32 — у жінок. Зазначимо, що ці дані добре узгоджуються з літературними свідченнями, що стосуються демографічних показників популяцій давнього населення нашої країни ². Поряд з цим вони носять попередній характер і будуть уточнюватися в міру нагромадження нових матеріалів.

Слід зазначити, що статевий диморфізм у вивченій серії виражений досить чітко: жіночі черепи порівняно з чоловічими більш грацильні. Дитячих поховань майже не збереглося, що може бути наслідком поганої збереженості кісток. Трапився лише невеликий фрагмент черепа дитини (склеп 4, поховання 16), похованого в водогінній трубі ³. Загальний поперечний діаметр лобної кістки (80 мм) і невелика товщина лусок (1,4 мм) свідчать, що вік дитини не перевищував одного року ⁴.

Труднощів у визначенні віку дорослих не виникало. Лише у двох випадках простежувалася невідповідність між стертістю зубів і облітерацією швів: в одному з них (склеп 4, поховання 7) при частковому заростанні останніх стертість зубів була незначною (M_1 — до 2 балів); в іншому при початкових ознаках облітерації швів всі передні зуби верхньої щелепи, включаючи перші премоляри, стерті майже до основи коронки.

На двох черепах (склеп 6, поховання 4 і склеп 4, поховання 17) добре простежувалися сліди штучної деформації, що відповідно до існуючої класифікації, визначається як лобно-потилична ⁵. Із генетичних ознак слід відзначити метопічний шов і вставну кісточку на ламбдо-

* Процент поховань V—VII ст. н. е. незначний.

подібному шві на черепі чоловіка з поховання № 8 склепу № 4. На черепі № 1 (склеп № 4), який належав молодій жінці, є довгастий отвір розмірами 25×35 мм, розташований зліва між потиличним отвором і соскоподібним відростком, можливо, посмертний. На цьому самому черепі, у точці метопіон, виявлена прим'ятинна діаметром близько 10 мм. У трьох випадках простежувався карієс і атрофія альвеол верхньої щелепи, пов'язані з прижиттєвою втратою зубів.

Краніологічна серія з склепу № 4 характеризується мезо-доліхокранією (величина черепного показника — 74,6 для чоловіків і 75,0 — для жінок). Поздовжній діаметр в чоловічій і жіночій серіях характеризується великими розмірами (187 і 179,3 мм), поперечний — середніми (139 і 138 мм). Висота черепа невелика: у чоловічих черепів висотний діаметр від поріону дорівнює 110,8 мм; від базіону — 130,0 мм; у жіночих, відповідно, 110,0 мм і 130,5 мм. Лоб середньоширокий, покатий у чоловічій групі і близько до прямого — в жіночій. Діаметр вилиць становить 131,0 мм. Верхня висота обличчя відноситься до середніх величин: 69,3 мм у чоловіків і 66,0 мм у жінок. Ніс середньої висоти, середньоширокий на чоловічих черепах і вузький на жіночих. За носовим показником чоловічі черепи мезоринні, жіночі — лепторинні. Орбіти в обох групах середньовисокі і широкі, мезоконхного типу. Розвиток надперенісся помірний: у чоловіків воно в середньому становить 2,3, у жінок — 1,3 бала. Глибина іклової ямки середня: 4,5 мм і 4,1 мм. Нижній край грушеподібного отвору переважно має антропінну форму. М'язовий рельєф потиличної кістки виражений помірно на чоловічих і слабо — на жіночих черепах. Ступінь вираженості соскоподібних відростків в чоловічій групі середній, в жіночій — слабкий. Обличчя у вертикальному профілюванні ортогнатне: загальний кут обличчя у чоловіків становить 86,0° (N*=2), у жінок — 89,0° (N=1). У горизонтальній площині обличчя помірно профільоване. Перенісся високе: дакріальний показник — 54,6 і 52,9; симотичний — 48,0 і 42,2.

Чоловіча серія черепів із склепу № 6 характеризується мезокранією з великими розмірами поздовжнього (188,7 мм) і середніми — поперечного (143,5 мм) діаметрів. Склепіння черепа середньовисоке (136,3 мм), лоб середньоширокий (94,0 мм), середньопохилий (84,5°). Ніс середньоширокий (24,7 мм), невисокий (50 мм). За носовим показником чоловічі черепи мезокринні. Орбіти невисокі, середньої ширини від максиллофронтале і великої — від дакріона. В горизонтальній площині на рівні назомаллярних точок обличчя профільоване помірно, в середній частині — добре. Перенісся середнє, глибина іклової ямки відноситься до середніх величин.

У жіночій серії поздовжній діаметр середній (171,5 мм), поперечний знаходиться на межі малих і середніх величин (133,5 мм). За черепним показником жіноча група також мезокранна. Висотний діаметр віж базіона був вимірний лише на одному жіночому черепі: він має дуже велике значення — 136 мм. Обличчя нешироке, невисоке, добре профільоване в горизонтальній площині (назомаллярний і зигомаксиллярний кути мають типово європеїдні розміри — 141,0° і 126,0°). Ширина носа невелика — 23,0 мм, висота середня — 48,5 мм. Орбіти дуже низькі, неширокі — 38,0 мм від дакріона. За висотно-поздовжнім показником жіночі черепи характеризуються гіпоксікранією, за висотно-поперечним — тапейнокранією.

Надперенісся і надбрівні дуги в жіночій серії розвинуті слабо. Соскоподібні відростки мають невеликі розміри, нижній край грушеподібного отвору має антропінну форму. Глибина іклової ямки середня (4,1 мм).

* № — кількість.

Таблиця 1. Індивідуальні виміри черепів

Місцезнаходження		Склеп № 4			
		п. 1	п. 2	п. 3.	п. 5
Стать		♀	♂	♂	♀
Ознаки	Вік	30—40	30—40	30—40	40—50
1.	Поздовжній діаметр	184	181	187	177
8.	Поперечний діаметр	138	136	134	—
17.	Висотний діаметр (ba-br.)	124	—	131	137
20.	Висотний діаметр (po-br.)	111	—	108	—
5.	Довжина основи черепа	94	—	107	100
9.	Найменша ширина лоба	94	94	99	94
10.	Найбільша ширина лоба	117	114	120	—
32.	Кут лоба (nas.-met)	88	—	78	—
8:1	Черепний покажчик	75,0	75,1	71,7	—
17:1	Висотно-поздовжній покажчик I	67,4	—	70,1	77,4
17:8	Висотно-поперечний покажчик I	89,9	—	97,8	—
20:1	Висотно-поздовжній покажчик II	60,3	—	57,8	—
20:8	Висотно-поперечний покажчик II	80,4	—	80,6	—
9:8	Лобно-поперечний покажчик	68,1	69,1	73,9	—
40.	Довжина основи обличчя	90	—	100	93
45.	Ширина вилиць	—	—	134?	—
48.	Верхня висота обличчя	64	68	70	68
55.	Висота носа	51	50	53	52
54.	Ширина носа	24	22	27	25
51.	Ширина орбіти від mf.	41	42	45пр.	42
51a.	Ширина орбіти від d.	39	40	43пр.	—
52.	Висота орбіти	33	33	33пр.	32
50.	Максифронтальна ширина	17,0	16,0	21,0	20,0
	Максифронтальна висота	7,0	8,6	9,0	8,0
43(1)	Бімалярна ширина fmo-fmo	93,0	94,0	—	97,0
	Висота назона над fmo-fmo	17,0	16,0	—	17,0
	Зигмаксиллярна ширина (zm-zm)	84,0	—	—	90,0
	Висота subspinale над zm-zm	18,6	—	—	23,0
DC.	Дакріальна ширина	—	20,0	21,0	—
DS.	Дакріальна висота	—	10	12,4	—
SC.	Симотична ширина	9,0	9,0	10,0	10,0
SS.	Симотична висота	3,4	4,0	5,3	4,0
72.	Загальний кут обличчя	89	—	87	—
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	79	—	81	—
77.	Назомаллярний кут?	140	142	—	141
zm	Зигмаксиллярний кут	132	—	—	125
	Глибина іклової ямки (мм)	4,0	—	—	4,4
48:45	Верхній покажчик обличчя	—	—	52,2	—
:50	Максифронтальний покажчик	41,2	53,8	42,9	40,0
54:55	Носовий покажчик	47,1	44,0	50,9	48,1
52:51	Орбітний покажчик I	80,4	78,4	73,3	76,2
52:51a	Орбітний покажчик II	84,6	82,5	76,7	—
DS:DC	Дакріальний покажчик	—	50,0	59,0	—
SS:SC	Симотичний покажчик	37,8	44,4	53,0	40,0
	Надбрів'я (1—6 за Мартіном)	1	2	3	2
	Нижній край грушеподібного отвору	Ant.	Ant.	Ant-Inf.	Ant.
	Соскоподібний відросток	1	1	2	1

* Умовні позначення: п. — поховання, ♀ — жінки, о — чоловіки.

Таким чином, описана серія черепів за основними морфологічними ознаками відноситься до великої європеїдної раси. Монголоїдної домішки не виявлено.

Порівнюючи результати вимірів, можна зробити висновок про значну схожість черепів четвертого і шостого склепів (табл. 2). Відміни відзначені лише в розмірах висотного діаметра: як у чоловічих, так і жіночих черепів із склепу № 6 висота від базіона вища, що пояснюється значною варіабельністю даної ознаки при обмеженій кількості матеріалу.

				Склеп № 6					
п. 6	п. 7	п. 8	п. 9	п. 1	п. 2	п. 3	п. 5	п. 5	п. 4 (деформ.)
♀	♂	♂	♂	♂	♀	♀	♂	♂	♂
20—30	Ad-mat.	Mat.	Ad.	Mat.	Ad.	25—30	60—70		30—40
177?	186	197?	181	183	173	170	190	193	192
—	145	144	136	142	130	137	145	—	135
—	—	136	123	137	136	—	144	128	140
—	—	118	106,5	118	115	109	115	—	119
—	—	106	101	100	96	—	112	101	108
90	90	—	—	100	88	92	—	88	101
107?	132?	129?	—	125	117	109	—	—	119
—	—	—	—	84	94	85	85	—	74
—	77,9	73,1?	75,1	77,6	75,1	80,6	76,3	—	70,3
—	—	69,0?	67,9	74,9	78,6	—	75,8	66,3	72,9
—	—	94,4	90,4	96,5	104,6	—	99,3	—	103,7
—	—	59,9?	58,8	64,5	66,5	64,1	60,5	—	62,0
—	—	81,9	78,3	83,1	88,5	88,5	79,6	—	88,1
—	62,1	—	—	70,4	67,7	67,2	—	—	74,8
—	—	—	100	—	85	—	—	100	104
—	—	—	128	—	—	—	—	—	—
—	—	—	70	—	63	61	—	—	74
48	—	—	52	50	48	49	—	—	54
20	—	—	25	23	23	23	26	25	26
41	—	—	43	43	37	39	43	39	45
39	—	—	40	40	36	37	41	—	42
36	—	—	34	33	29	32	35	31	35
16,0	—	—	18,0	20,0	21,0	19,0	23,0	20,0	24,0
7,2	—	—	10,0	7,0	7,3	7,5	9,0	8,0	8,3
91,0	—	—	98,0	98,0	90,0	—	104,0	92,0	102,0
13,6	—	—	18,0	16,0	16,0	—	18,5	15,0	20,0
97,0	—	—	93,0	—	92,0	—	—	91,0	99,0
20,6	—	—	23,6	—	23,5	—	—	21,5	27,0
17,0	—	—	—	22,0	23,0	20,0	25,0	—	26,0
9,0	—	—	—	10,0	10,0	10,0	12,7	—	11,0
8,0	—	—	11,0	9,0	10,0	10,0	15,0	10,0	14,0
4,0	—	—	5,0	2,5	2,8	3,4	5,5	5,0	4,5
—	—	—	85	—	93	89	—	—	87
—	—	—	77	—	88	68	—	—	77
146	—	—	140	144	141	—	139	143	—
134	—	—	126	—	126	—	—	129	—
4,1	—	—	4,5	6,0	4,0	4,1	4,1	6,6	6,0
—	—	—	54,7	—	—	—	—	—	—
45,0	—	—	55,6	35,0	34,8	39,5	39,1	40,0	34,6
41,7	—	—	48,1	46,0	47,9	46,9	—	—	48,1
87,8	—	—	79,1	76,7	78,4	82,1	81,4	79,5	77,8
92,3	—	—	85,0	82,5	80,6	86,5	85,4	—	83,3
52,9	—	—	—	45,5	43,6	50,0	50,8	—	42,3
50,0	—	—	45,5	27,8	28,0	34,0	36,7	50,0	32,1
1	—	—	—	4	1	1	4	—	3
Ant.	—	—	Ant.	Ant.	Ant.	Ant.	—	Ant.	Ant.
1	2	—	2	2	2	1	2	2	2

Зіставлення дослідженої серії (чоловіки) з черепами з відомих нам могильників того часу — Чорноріченського і Інкерманського⁶ — показує, що наша серія ближче до інкерманської. Крім того, результати порівняльного аналізу (табл. 3) свідчать на користь однорідності антропологічного складу населення Херсонеса II—V ст. н. е. і IV—VIII ст. н. е.⁷

Що стосується деформованих черепів, то їх поява в некрополі Херсонеса відзначалася і раніше та пов'язувалася з інфільтрацією сарматів у склад населення міста⁸.

Таблиця 2. Середні розміри черепів

Місцезнаходження		Склеп № 4		Склеп № 6	
Стать		♂		♀	
1.	Поздовжній діаметр	187,0(5)	179,3(3)	188,7(3)	171,5(2)
8.	Поперечний діаметр	139,0(5)	138	143,5(2)	133,5(2)
17.	Висотний діаметр (ba-br)	130,0(5)	130,5(2)	136,3(3)	136
32.	Кут лоба (nas.-met.)	78	88	84,5(2)	89,5(2)
8:1	Черепний покажчик	74,6(5)	75	76,9(2)	77,9(2)
17:1	Висотно-поздовжній покажчик	69,0(3)	72,4(2)	72,3(3)	78,6
17:8	Висотно-поперечний покажчик	94,2(3)	89,9	97,9(3)	104,6
45.	Ширина вилиць	131 (2)	—	—	—
48.	Верхня висота обличчя	69,3(3)	66,0(2)	—	62,0(2)
55.	Висота носа	51,7(3)	50,3(3)	50	48,5(3)
54.	Ширина носа	24,7(3)	23,0(3)	24,7(3)	23,0(2)
52.	Висота орбіти	33,3(3)	33,7(3)	33,0(3)	31,5(2)
51.	Ширина орбіти від mf	43,3(3)	41,3(3)	41,7(3)	38,0(2)
51a.	Ширина орбіти від d	41,0(3)	39,0(2)	40,5(2)	36,5(2)
48:45	Верхній покажчик обличчя	52,9(2)	—	—	—
54:55	Носовий покажчик	47,7(3)	45,6(3)	49,4(2)	47,4(2)
52:51	Орбітний покажчик від mf	77,0(3)	81,5(3)	79,2(3)	80,3(2)
52:51a	Орбітний покажчик від d	96,3(2)	94,4(2)	99	88,5
DS:DC	Дакріальний покажчик	54,6(1)	52,9(1)	48,5(2)	46,5(2)
SS:SC	Симотичний покажчик	48,0(3)	42,2(3)	35,8(4)	31,0(2)
77.	Назомалярний кут	141,0(2)	142,3(3)	142,0(3)	141
LZM	Зигомаксиллярний кут	126	130,3(3)	129	126
	Надбрів'я (1—6 за Март.)	2,3(3)	1,3(3)	3,0(3)	1,0(2)

Таблиця 3. Зіставлення чоловічих черепів з могильників південно-західного Криму (II—VIII ст. н. е.)

Місцезнаходження		Херсонес, Некрополь біля західної стіни	Інкерман	Чорноріччя	Херсонес, Некрополь біля західної стіни
Період		II—VII ст.	II—IV ст.	II—IV ст.	IV—VIII ст.
Автори		Назаро- ва Т. О.	Соколо- ва К. Ф.	Соколо- ва К. Ф.	Соколо- ва К. Ф.
1.	Поздовжній діаметр	187,3(8)	183,7(6)	189,9(7)	188,1(7)
8.	Поперечний діаметр	140,3(7)	144,3(6)	148,6(7)	141,3(7)
17.	Висотний діаметр (ba-br.)	133,2(6)	136,3(4)	141,0(3)	136,2(6)
32.	Кут лоба (nas.-met)	82,3(3)	85,7(3)	83,3(3)	85,0(4)
8:1.	Черепний покажчик	75,3(7)	78,97(6)	78,3(7)	75,7(7)
45.	Ширина вилиць	131,0(2)	130,7(3)	141,0(3)	133,5(6)
48.	Верхня висота обличчя	69,3(3)	71,5(6)	72,8(5)	69,6(6)
72.	Загальний кут обличчя	86,0(2)	84,7(3)	85,0(4)	84,0(4)
77.	Назомалярний кут	141,6(5)	143,8(4)	137,0(4)	138,6
LZM	Зигомаксиллярний кут	127,5(2)	123,7(3)	127,8(7)	122,7
52:51a	Орбітний покажчик	82,4(5)	82,3(5)	82,3(4)	78,7(6)*
54:55	Носовий покажчик	47,3(4)	47,2(6)	51,0(5)	50,3(6)
48:45	Верхній покажчик обличчя	53,5(2)	55,1(3)	51,1(3)	52,0(5)
DS:DC	Дакріальний покажчик	51,3(4)	60,6(4)	61,4(3)	59,6(2)
SS:SC	Симотичний покажчик	42,9(6)	47,1(3)	50,87(4)	37,5(2)
	Надбрів'я (1—6 за Март.)	3,2(5)	3,5(7)	3,5(6)	3,9(7)

* Розміри взяті від максиллофронтале.

Краниологические материалы из склепов некрополя Херсонеса

Резюме

Материалом для публикации послужила краниологическая серия, полученная в результате раскопок склепов № 4 и 6 на западном участке некрополя Херсонеса в 1981 г.

Сравнивая результаты измерений, можно сделать вывод о значительном сходстве черепов указанных склепов между собой. Сопоставление исследуемой серии с черепами близлежащих могильников того времени — Чернореченского и Инкерманского — показывает, что наша серия ближе к Инкерманской. Результаты сравнительного анализа свидетельствуют в пользу однородности антропологического состава населения Херсонеса II—IV вв. н. э. и IV—VIII вв. н. э.

¹ Зубарь В. М., Рыжов С. Г., Шевченко А. В. и др. Отчет о раскопках западного некрополя Херсонеса в 1981 г. — НА ИА АН УССР, 1981 / 60, с. 26, 39.

² Алексеев В. П. Палседемография СССР. — СА, 1972, № 1, с. 3—22.

³ Зубарь В. М., Рыжов С. Г., Шевченко А. В. и др. Указ. соч., с. 12.

⁴ Звягин В. Н. Микроскопическая структура, минеральная насыщенность и толщина костей черепа в процессе роста. — ВА, 1978, № 58, с. 59.

⁵ Жиров Е. В. Об искусственной деформации головы. — КСИИМК, 1940, вып. 8, с. 81—88.

⁶ Соколова К. Ф. Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини. — АП УРСР, 1963, т. 13, с. 124—147.

⁷ Зиневич Г. П. Антропологические материалы средневековых могильников юго-западного Крыма. — Киев, 1973, с. 234—236.

⁸ Зубарь В. М. Про сарматський елемент у пізньоантичному Херсонесі. — Археологія, 1976, 20, с. 42—46.

В. К. МИХЕЕВ, О. М. ПРИХОДНЮК

Пеньківське поселення на Сіверському Дінці

У 1977 р. Середньовічною експедицією Харківського державного університету ім. О. М. Горького досліджено поселення поблизу с. Суха Гомольша Готвальдського району Харківської області, де в попередні роки було виявлено об'єкти салтівської культури.

У північно-східній частині поселення, що межує з глибоким і урвистим Дяковим яром, було закладено розкоп площею 425 м², де простежено досить потужний культурний шар товщиною до 0,8—0,9 м, в якому трапилися пеньківська і салтівська кераміка, фрагменти ранньосередньовічних амфор та інші знахідки. Всього на території розкопу досліджено чотири житла і одинадцять господарських ям пеньківської культури (рис. 1).

Житло № 2* знайдено в південно-західній частині розкопу. Це напівземлянка з заокругленими кутами прямокутної форми розмірами 4×3,5 м і глибиною 1,2 м від сучасної поверхні. Споруда орієнтована кутами за сторонами світу. Стінки котловану були вертикальними, материкова долівка знівельована і добре утрамбована. В північному куті, на деякій відстані від стінок котловану, розчищено чотирикутну в плані піч-кам'янку розмірами 1×0,8 м з челюстями шириною 0,2 м з південного боку. Простежувалися сліди глиняного розчину між каміннями. Чернінь підмашений глиною і дуже перепалений.

У південно-східній частині житла виявлено овальну яму неправильних обрисів діаметром 1,7 м і глибиною 7—10 см від рівня долівки. Інша яма підпрямокутних обрисів знаходилася біля північно-західної стінки. Її розміри — 1,5×0,85 м при глибині 0,1—0,15 м. На дні лежав чималий шматок гончарної глини зеленого кольору. В долівці біля центру південно-західної і північно-східної стінок котловану розчищено по одній ямці від стовпів діаметром 0,2—0,25 м і глибиною

* Нумерацію наведено з врахуванням салтівських об'єктів, які було розкопано в попередні роки.